

СЕЛЯНСТВО ЗАКАРПАТТЯ І УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1848-1849 рр.

(огляд української та російської історіографії)

Національно-визвольна революція 1848-1849 рр. в Угорщині - важлива подія в соціально-економічному, суспільно-політичному і культурному житті угорців, румунів та чисельних слов'янських народів (чехів, словаків, українців Закарпаття, сербів, хорватів...). Об'єктивні передумови революції були обумовлені всім ходом історичного розвитку суспільства. Криза феодального ладу і зародження капіталістичних відносин в Угорщині у середині XIX ст. привели до загострення соціальних і національних суперечностей, масових антифеодальних та національно-визвольних виступів народних мас.

Науковий інтерес до угорської революції середини XIX ст. пояснюється тим, що вона зуміла розв'язати ряд завдань, які не змогли вирішити попередні селянські та національно-визвольні повстання і війни. Вона вивнесла вивок феодальним відносинам і створила сприятливі умови для розвитку нових відносин, що знаменували собою початок наступного етапу розвитку історії Угорщини взагалі і Закарпаття, що входило до її складу, зокрема.

Проблеми угорської революції 1848-1849 рр. вивчали й українські та російські історики другої половини XIX - XX ст. За цей час опубліковано чимало ґрунтовних монографій, наукових статей, брошур, повідомлень тощо. Серед дослідників згаданої проблеми необхідно назвати таких істориків, як Р.А. Авербух, І.С. Брик, С.Г. Лозинський, І.М. Мельникова, С.О. Нікітін, Й.Й. Первольф, Ф.І. Стеблій, В.А. Францев, П.И. Удальцов та ін. Підкреслимо, що й в узагальнюючих працях І.Г. Коломійця, П.П. Сова, Я.І. Штернберга, І.Г. Шульги досліджуваній проблемі приділена значна увага. Певне місце їй відведено і в колективних працях. Розробка даної проблеми продовжується.

Вважаємо, що найглибше і найґрунтовніше проблема угорської національно-визвольної революції 1848-1849 рр. і пов'язані з нею події на Закарпатті, розкрито в трьох дослідженнях І.М. Мельникової¹. В них простежується вплив важливої політичної події на процеси, що відбувалися в Карпатському регіоні.

Велику увагу вивченню різних аспектів революції в Угорщині приділила Р.А. Авербух. Вона опублікувала низку досліджень з даної

теми². Дослідниця виділяє окремим питанням ставлення слов'янських народів Угорщини (у т. ч. й жителів Закарпаття) до революційних подій, розкриває ряд інших питань, про які мова йтиме нижче.

В даній статті ми зробимо спробу показати ступінь висвітлення в українській та російській історичній літературі таких питань, як ставлення закарпатців до угорської революції 1848-1849 рр., антифеодальний та національно-визвольний рух народних мас краю, боротьба селян за землю тощо.

Практично всі історики стверджують, що трудяще населення Закарпаття з радістю зустріло звістку про початок революції в Угорщині. З особливим захопленням воно вітало прийняті 18 березня 1848 р. угорським парламентом закони про скасування кріпосного права та феодальних повинностей селян. Їх було оголошено в Ужгороді 27 березня. Відомий російській історик і дипломат Г.О. Деволін писав, що закарпатці «із запалом вітали перші пориви угорської народності»³. Підтвердження цього знаходимо і в дослідженнях інших авторів⁴.

Селянство Закарпаття (як й інші трудові верстви населення) повністю підтримало лозунг «свободи, рівності і братерства», проголошений в програмі-мінімум угорської революції («12 пунктів»). Вони виганяли чиновників і створювали нові органи влади - сільські та міські представництва. Разом з тим, сподіваючись, що новий угорський уряд Л. Кошута та Л. Бат'яні дасть пригнобленим народам землю та волю, закарпатці виступили на захист революції. Т. Легоцький та І.М. Мельникова звернули увагу, що на Закарпатті почалося формування загонів національної гвардії, куди входили представники різних народів, соціальних груп і професій⁵. Ці факти підтверджуються архівними матеріалами⁶.

Як стверджує Т. Легоцький, закарпатці активно воювали в армії революційної Угорщини⁷. Серед них були не тільки селяни, але й ремісники та студенти. Окремі з них перебували на офіцерських посадах і неодноразово демонстрували героїзм, мужність і відвагу у битвах з австрійцями.

Важливою подією в житті краю досліджуваного періоду стало звільнення на вимогу трудящих політичних в'язнів, що томилися в казематах Мукачівського (Мункачського) замку. Це відбулося, як зазначають історики, 2 травня 1848 р.⁸ Були звільнені з-під варті представники різних народів - українці, поляки, чехи, німці, італійці, серби, хорвати. Більшість їх склали поляки - учасники польського національно-визвольного руху.

Загони національної гвардії, сформовані на Закарпатті, вели рішучу боротьбу проти австрійського панування. Вони виганяли з краю представників Габсбургів, не виконували розпоряджень адміністративних органів, вступали в сутички з австрійськими військовими загонами. Про одну з таких сутичок, що відбулася біля с. Підгор'яни (передмістя сучасного Мукачеве) пише в своєму дослідженні М.В. Троян⁹. У результаті спільних дій угорських військ під командуванням майора Й. Мартині та добровольців міста, очолюваних А. Андрийковичем, австрійські війська, що прибули з Галичини для «наведення порядку» в краї, були розгромлені і рештки їх відступили на північ.

Селяни Закарпаття, натхненні звільненням з-під кріпосницького гніту, щиро повірили, що настає нова ера в їх житті. Вони вдалися до перерозподілу землі, відмовлялися виконувати повинності на користь колишніх господарів, захоплювали і ділили панську худобу, погрожували великим землевласникам розправою. Однак, з найбільшим нетерпінням чекали вони справедливого розв'язання аграрного питання.

Але березні закони 1848 р. не розв'язали відразу питання про передачу землі у власність тих, хто її обробляє. Опінку рішень угорського уряду з цього питання знаходимо у статті російського історика І.І. Орлика¹⁰. Він підкреслює, що закон зберіг за дворянством право недоторканості землі, а панщинні повинності селяни повинні були викупити. Крім того, не було внесено ясності і відносно церковних поборів (коблїна, роковина). Закон взагалі обійшов увагою таку категорію населення, як договірні селяни, поселенці, орендари, майоратські желяри-наймити. Вони, як і раніше, повинні були за користування землею відбувати панщину чи платити ренту. Історик В.І. Ілько підкреслює, що згадана категорія населення не одержала наділи, а повинна була викупити землю, щоб вийти з невільницького стану (це стосується, перш за все, жителів Березинки, Драчина, Нижнього Коробця, Лісарні, Дубів...)¹¹.

У першому томі «Історії селянства Української РСР» дається аналіз соціального складу трудового населення краю періоду угорської революції. З наведених даних видно, що на Закарпатті в той час було 15230 кріпосних селян, яким належало 17 % ріплі та 19 % усіх сінокосів краю¹². Крім того, значним було число желярів та піджелярів.

Дослідники підкреслюють, що приймаючи нові закони, угорський уряд прагнув, передусім, не зачепити інтереси земельних

магнатів. Помішки краю за втрачені прибутки у зв'язку з відміною деяких феодальних повинностей селян одержали 4,4 млн. форинтів відшкодування. Тільки графу Шенборну - правителю Мукачево-Чинадівської домонії - було виплачено 640 тис. форинтів компенсації¹³.

Значайно, непослдовність уряду Угорщини у розв'язанні аграрного питання, тобто проведення половинчастих реформ, турбота про великих землевласників привели до того, що селяни Закарпаття досить швидко розчарувалися в результатах революції. Народні маси бачили, що помішки не поспішають виконувати навіть незначні вимоги уряду, не рахуються з селянами, примушують їх і надалі виконувати феодальні повинності, застосовують фізичні покарання до «невслухняних»... Часто мала місце затримка публікації законів або їх оголошення. І розчаровані селяни почали рішуче виступати проти таких порядків.

В історіографії значне місце відводиться питанню боротьби селян за землю¹⁴. Дуже часто селяни, бачачи небажання магнатів іти на деякі зміни, брали ініціативу в свої руки. Нерідко лунали заклики до захоплення поміщицьких земель, лісів і пасовищ. При цьому, як правило, виникали конфлікти із латифундистами. Селяни погрожували своїм панам розправою. В архівних матеріалах знаходимо відомості про те, що селяни вимагали також повернення раніше відібраної у них землі¹⁵. У зв'язку з цим вони зверталися до суду, писали скарги (навіть імператору) тощо. Безперечно, неорганізованість селян, відсутність у них чіткої програми дій та досвідчених ватажків не могли привести до успіху.

Необхідно наголосити і на тому факті, що феодала на місцях без будь-якого ентузіазму зустріли нові революційні закони. (Дворян приваблювала тільки ідея національної незалежності Угорщини). У серпні 1848 р. на Закарпаття (у Мараморош) прибув, присланий намісницьким управлінням, комісар Габріель Мігалі. У своєму циркулярі він закликав ловити «бунтівників» і віддавати їх до суду. Комісар відвідав також Мукачево (Мункач) та Берегово (Берегсаз) і змушений був визнати, що народ вкрай незадоволений своїм становищем і його гнів спрямований, в першу чергу, проти правителів Мукачево-Чинадівської домонії та чиновників Березького комітату. І все ж угорський комісар став на підтримку правлячих класів. Почалася, як зазначає І.Г. Шульга, хвиля репресій, яка, в свою чергу, сприяла піднесенню селянського руху¹⁶. Найбільші виступи селян відбулися в місцевостях, що прилягали до Галичини та Буковини.

У донесеннях чиновників відзначалося, що населення Закарпаття настроєно «по-революційному». Воно відмовляється виконувати будь-які повинності, самовільно захоплює панську землю, ліси і пасовища, не сплачує жодних податків. І дійсно, архівні джерела підтверджують, що в результаті таких дій селян магнатські господарства зазнавали великих збитків¹⁷. В той же час угорський уряд не мав сили, яка б приборкала селянський рух на Закарпатті.

Відзначимо ще такий факт, зафіксований в історичній літературі, як розробка доповнень до угорської програми-мінімум («12 пунктів»)¹⁸. Так, у червні 1848 р. селяни Оросієва (Березький комітат) виробили свою програму, в якій заявили: «Ми вступаємо туди, де немає різниці між релігією, класами і нацією. Ми оберемо депутатом парламенту того, хто серцем і душею прийме намічені пункти»¹⁹.

Влітку 1848 р. відбулися вибори до угорського парламенту - Національних зборів. У багатьох населених пунктах, як наголошується в історичній літературі, відбувалися сутички між селянами і мадяронами²⁰. Народні маси прагнули обрати таких депутатів («послів»), які б ретельно відстоювали їх інтереси. Панівні кола, навпаки, старалися не пропустити жодного «революціонера». Як засвідчують документи, ситуація, що склалася на Закарпатті, викликала певну тривогу навіть у Будапешті²¹.

Фактором, що ускладнював позиції Угорщини в боротьбі проти контрреволюції, було половинчате розв'язання аграрного питання. Багато цікавих думок з цього приводу можна знайти в статті І.М. Мешка²². Саме цим можна пояснити той факт, що вже восени 1848 р. українці Закарпаття байдуже зустріли заклик Комітету національної оборони усім стати на захист Угорщини. Мобілізація в революційну армію проходила пасивно, селяни уникали її або чинили опір тим, хто намагався забрати їх до угорського війська²³.

У результаті нерішучих і непопулярних дій уряду революція була позбавлена могутньої підтримки з боку народних мас (у т. ч. й слов'янських народів). Все це дало можливість об'єднатися реакційним силам Австрії, Росії та Угорщини і жорстоко придушити революцію.

Прихід російських військ в Угорщину та на Закарпаття - дуже своєрідна і цікава сторінка в історії краю. Переважна більшість закарпатців тоді вперше познайомилися з росіянами. І, звичайно, поклала на їх прихід великі надії, розраховуючи, перш за все, на допомогу у визволенні з-під угорського гніту. Та волелюбним сподіванням пригнобленого слов'янського населення Закарпаття на

судилося тоді стати реальністю. Російські солдати і офіцери залишили цинані слогани про наш край, важке життя закарпатців і, разом з тим, про волелюбність та привітність простого народу.

Цікавий матеріал про події 1848-1849 рр. на Закарпатті можна почитати в монографіях І.Г. Коломійця²⁴ та І.Г. Шульги²⁵. Так, І.Г. Коломієць розкриває причини угорської революції в контексті європейських революцій середини XIX ст., характеризує політичні передумови в Угорщині попередніх революційних подій (народні маси, ліберальний рух, революційно-демократичний рух на чолі з Ш. Петефі ...), аналізує вимоги революціонерів²⁶.

І.Г. Коломієць наголошує на причинах, що обумовили, в кінцевому рахунку, поразку революції. Він пише: «Мадярське ліберальне дворянство виступало проти політичної самостійності інших народів Угорщини і займало явно ворожу позицію по відношенню до національного руху слов'янських народів - хорватів, сербів, словаків і закарпатських українців»²⁷. Другою причиною поразки революції 1848-1849 рр., вважає вчений-історик, було половинчате розв'язання аграрного питання²⁸. Звертається увага й на той факт, що передова світова громадськість широко співчувала визвольній боротьбі угорського та слов'янських народів.

І.Г. Шульга теж наголошує на помилках угорських лідерів (Л. Кошута, Л. Баттіані та ін.). Він зауважує: «Буржуазний характер реформ та заходи уряду Кошута, спрямовані проти селянства, позбавили його підтримки серед широких мас трудового народу, зокрема слов'ян»²⁹.

Селяни Закарпаття, розчаровані діями угорського уряду протягом 1848-1849 рр. продовжували активно боротися проти феодальних порядків. Їх виступи носили масовий характер. Весною 1849 р., як наголошується в літературі, заворушення охопили майже всю Верховину. І тому не дивно, що міністр юстиції Угорщини Ф. Деак в листі до родича написав: «Нас можуть вбити наші власні селяни»³⁰. Селянські виступи продовжувалися і після придушення угорської революції російською армією (серпень 1849 р.). Так, восени 1849 р. трудяще населення Мукачеве та навколишніх сіл ретельно відмовилося виконувати феодальні повинності. Воно заявило, що не визнає більшої влади керуючих. Проте сили були не рівні. У кінці 1849 р. надзупани зобов'язали селян здати зброю і відновити виконання ними своїх обов'язків перед магнатами.

Безперечно, в історіографії знайшли своє відображення різні аспекти революції 1848-1849 рр. в Угорщині. Так, сучасний

український історик Ф.І. Стеблій присвятив своє дослідження проблемі європейських революцій кінця першої половини XIX ст. і становищу в Україні. Окремим пунктом він розкриває проблему взаємовідносин Угорщини і Закарпаття під час революції³¹.

Особливо треба відзначити уже згадану статтю І.М. Мешка «Аграрна програма Лайоша Кошута в період визрівання угорської буржуазної революції 1848-1849 рр.»³². У ній вчений піддав глибокому і комплексному аналізу аграрну політику угорського уряду. Він довів, що вона не відповідала вимогам широких народних мас.

Відомості про події 1848-1849 рр. в Угорщині та на Закарпатті знаходимо в багатьох історичних працях³³. Цій же проблемі відводиться певне місце і в деяких колективних дослідженнях³⁴.

Всі автори одностайні в тому, що угорська революція відіграла вирішальну роль в остаточному підриві феодальних відносин і сприяла формуванню відносин капіталістичних. У той же час, в історіографії підкреслюється, що революція далеко не в повній мірі виправдала сподівання народних мас (особливо селянства). І.М. Мешко наголошує: «Аграрна програма Кошута уже в період визрівання революції поміркована в порівнянні з програмою, яку висунули представники революційно-демократичного напрямку громадсько-політичного руху Угорщини». І далі: «Над Кошутом тяжили інтереси збуржушеного дворянства, не враховувати, яких він не міг»³⁵.

Таким чином, із вищеведеного можна зробити ряд висновків. Перш за все, необхідно відзначити, що угорська національно-визвольна революція 1848-1849 рр. є водорозділом між феодалізмом і капіталізмом. Таке місце їй визначено історією.

В історичній літературі робиться переконливий висновок про те, що угорська національно-визвольна революція 1848-1849 рр. була закономірним явищем. Вона стала могутньою силою, що зуміла припинити агонію феодального способу виробництва. Це підтверджується аналізом причин та наслідків революції, наведеними в працях Р.А. Авербух, І.Г. Коломійця, І.М. Мельникової, І.Г. Шульги...

Історики підкреслюють, що народні маси краю покладали великі надії на революційний рух, який почався в Угорщині, але їх плани здійснилися тільки частково. Найголовнішим було те, що нарешті було ліквідовано кріпосну залежність селян (існувала з 1514 р.), відмінено ряд феодальних повинностей. Своєю прихильністю революції селяни (та й інші представники рядового населення) Закарпаття демонстрували

активною боротьбою в лавах її захисників та всебічною підтримкою (І.М. Мельникова, Ф.І. Стеблій та ін.).

Проте, як підкреслюють дослідники, народні маси дуже швидко зрозуміли, що вожді революції не розв'язали і не прагнуть розв'язати найголовніші питання. Перш за все, селяни не отримали землі, яка є основою селянського господарства, селянського буття. Крім того, великі землекласники на місцях не дуже рахувалися з рішеннями парламенту від 18 березня 1848 р. про скасування кріпацтва та повиннин. Вони й надалі примушували селян працювати на їх землях, сплачувати податки тощо. Все це привело до того, що селянство розчарувалося в аграрній політиці уряду Угорщини. Це була одна з найголовніших причин, яка, на думку істориків (І.Г. Коломійця, І.М. Мешка, І.Г. Шульги ...), позбавила революцію підтримки з боку народних мас, а, в кінцевому рахунку, і обумовила її поразку.

Другою причиною, що привела до трагічної розв'язки революції 1848-1849 рр., було небажання уряду Л. Кошута справедливо розв'язати національне питання. Врахувавши те, що значну частину населення Угорської держави складали слов'янські народи (серби, хорвати, словаки, українці Закарпаття та ін.), які сподівалися на надання національної незалежності (або хоча б автономії) і не одержали її, можна зрозуміти закономірність ситуації, що склалася. На цій причині акцентують увагу ряд істориків (І.Г. Коломійця, І.М. Мельникова, І.Г. Шульга та ін.). Вони підкреслюють, що значна частина слов'янських народів не тільки не підтримала революцію, але й стала на бік Австрії, яка загравала зі слов'янами.

Всі дослідники єдині в тому, що тільки об'єднавшись, реакційні сили Австрії, Росії та Угорщини зуміли погасити полум'я угорської національно-визвольної революції 1848-1849 рр. Разом з тим, підкреслюється, що вся передова громадськість світу засудила дії російського царизму, який допоміг Австрії ліквідувати незалежність Угорщини. Не була задоволена своєю каральною місією і переважна більшість російських солдат і офіцерів (окремі з них навіть перейшли на бік угорців).

В історичній літературі (Р.А. Авербух, І.Г. Коломійця, І.М. Мельникова, І.Г. Шульга та ін.) робиться правильний висновок про те, що угорська революція 1848-1849 рр. відіграла прогресивну роль в житті не тільки угорців, але й багаточисельних слов'янських народів. Скасування кріпацтва та деяких повинностей означало, що феодалізм сходив з історичної арени. Навіть реакціонери, здобувши перемогу, не наважилися відновити кріпосне право.

Разом з тим, необхідно підкреслити, що не всі аспекти проблеми угорської національно-визвольної революції 1848-1849 рр. достатньо висвітлені в історіографії. Вкажемо на деякі з них.

По-перше, необхідно підкреслити, що майже в усіх наукових дослідженнях, присвячених розкриттю вищезгаданої проблеми, лежить ідеологічне нашарування (великодержавне або комуністичне). Зокрема успіхи революціонерів всляк перебільшуються, а їх неправильні рішення та помилки применшуються або взагалі замовчуються.

По-друге, заперечується закономірність капітуляції угорської революційної армії на чолі з А. Гергеєм (Р.А. Авербух та ін.). Значно перебільшені сили захисників фортеці Мункач (І.М. Мельникова).

По-третє. В історичній літературі тільки побіжно говориться про втрати росіяни у період угорської кампанії 1849 р. (у т. ч. й від хвороб). При цьому, практично не можна знайти відомостей про втрати росіяни на території сучасного Закарпаття, могили воїнів тощо.

По-четверте. В працях, присвячених досліджуваній проблемі, не даються, як правило, карти-схеми, де було б зображено маршрут російських військ та бойові операції. Крім того, часто подаються тільки старі назви населених пунктів.

І, по-п'яте. Майбутнім дослідникам актуальною і цікавою могла б бути тема: «Закарпаття в період угорської національно-визвольної революції 1848-1849 рр.». Її б можна включити до тематики курсових і дипломних робіт студентів історичного факультету. Це сприяло б якісному заповненню однієї з цікавих сторінок минулого нашого краю.

Таким чином, досліджувана проблема є ще далеко від свого комплексного вивчення. Перед дослідником ще стоїть багато складних завдань.

¹ Мельникова И. Закарпатская Украина в революции 1848 года // Вопросы истории. - 1948. - № 8. - С. 70-86; Вона ж. Закарпатская Украина в революции 1848 года // Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. - Т. I. - С. 241-292; Вона ж. Национально-освободительная борьба украинцев Закарпатской Руси в 1848 г. // Революция 1848-1849 гг.: В 2 т. - М.: Изд-во АН СССР, 1952. - Т. I. - С. 437-445.

² Авербух Р.А. Царская интервенция в борьбе с венгерской революцией 1848-1849 гг. - М.: Совэтизм, 1935; Вона ж. Борьба венгерского народа за независимость в 1848-1849 гг. и передовая русская общественность // Доклады и сообщения Института истории

Академии наук СССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - Вып. 7. - С. 16-33; Вона ж. Предпосылки и начало революции 1848-1849 гг. в Венгрии // Революционное движение и строительство социализма в Венгрии. Сб. ст. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 214-277; Вона ж. Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии 1848-1849 гг. - М.: Наука, 1965; Вона ж. Революция и национально-освободительная война 1848-1849 гг. // История Венгрии. В 3 т. - М.: Наука, 1972. - Т. II. - С. 125-178.

³ Девотин Г.А. Угорская Русь: Исторический очерк. - М., 1878. - С. 27-28.

⁴ Коломиец И.Г. Очерки по истории Закарпатья. Ч. 2: Социально-экономические отношения, национально-политическое и культурное движение в Закарпатья в XIX веке. - Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1959. - С. 208; Мельникова И.Н. Закарпатская Украина в революции 1848 года // Ученые записки ... - С. 252.

⁵ Lehoczky T. Beregmegye és a Munkácsi vár 1848-1849-ben. - Munkács, 1899. - 12. old.; Мельникова И.Н. Закарпатская Украина в революции 1848 года // Ученые записки ... - С. 253.

⁶ Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО). - Ф. 1000. - Об. 1. - Од. зб. 3. - Арк. 2-3.

⁷ Lehoczky T. Beregmegye és a Munkácsi vár 1848-1849-ben. - 167-168. old.

⁸ Григчук І.М., Ілько В.І. Криза феодално-кріпосницької системи і зародження капіталістичних відносин. Піднесення антифеодалного і національно-визвольного руху (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) // Нариси історії Закарпаття. Т. I (з найдавніших часів до 1918 року). - Ужгород, 1993. - С. 238; Коломиец И.Г. Очерки по истории Закарпатья. - Ч. 2. - С. 118; Lehoczky T. Beregmegye és a Munkácsi vár 1848-1849-ben. - 168. old.

⁹ Троши М.В. Мукачевский замок: Историко-краеведческий очерк. - Ужгород: Карпати, 1977. - С. 59.

¹⁰ Орлик И.И. Крестьянское движение в Венгрии в первые месяцы революции 1848-1849 годов // Новая и новейшая история. - 1959. - № 4. - С. 72-91.

¹¹ Ілько В.І. З історії обезземелення селян Закарпаття в другій половині XIX ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету (далі - УЖДУ). - Ужгород, 1958. - Т. XXIX. - С. 70-75.

¹² Історія селянства Української РСР; У 2 т. - К.: Наук. думка, 1967. - Т. I. - С. 427.

- ¹³ Гранчак І.М., Ілько В.І. Криза феодально-кріпосницької системи і зародження капіталістичних відносин. Піднесення антифеодального і національно-визвольного руху (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) - С. 240; Історія селянства Української РСР. - Т. I. - С. 427.
- ¹⁴ Гранчак І.М., Ілько В.І. Криза феодально-кріпосницької системи і зародження капіталістичних відносин. Піднесення антифеодального і національно-визвольного руху (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) - С. 239-242; Мельникова І.Н. Закарпатська Україна в революції 1848 года // Ученые записки... - С. 262-266; та ін.
- ¹⁵ ДАЗО. - Ф. 4. - Оп. 11. - Од. зб. 454. - Арк. 2,5; Ф. 151. - Оп. 9. - Од. зб. 2614. - Арк. 4.
- ¹⁶ Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII - першій половині XIX ст. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. - С. 251-253.
- ¹⁷ ДАЗО. - Ф. 64. - Оп. 2. - Од. зб. 1097. - Арк. 5.
- ¹⁸ Гранчак І.М., Ілько В.І. Криза феодально-кріпосницької системи і зародження капіталістичних відносин. Піднесення антифеодального і національно-визвольного руху (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) - С. 242; Шульга І.Г. Відгомін буржуазної революції 1848-1849 років // Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. - Ужгород: Карпати, 1973. - С. 40.
- ¹⁹ ДАЗО. - Ф. 10. - Оп. 9. - Од. зб. 1962. - Арк. 1.
- ²⁰ История Украинской ССР: В 10 т. - К.: Наук. думка, 1983. - Т. 4. - С. 199; Мельникова І.Н. Закарпатская Украина в революции 1848 года // Ученые записки ... - С. 257-259.
- ²¹ ДАЗО. - Ф. 10. - Оп. 9. - Од. зб. 2227. - Арк. 7; Од. зб. 2566. - Арк. 1-2; Ф. 151. - Оп. 10. - Од. зб. 51. - Арк. 1-2.
- ²² Мешко І.М. Аграрна програма Лайоша Кошута в період визрівання угорської буржуазної революції 1848-1849 рр. // Наукові записки УжДУ. - Ужгород, 1959. - Т. XXXVIII. - С. 83-96.
- ²³ Гранчак І.М., Ілько В.І. Криза феодально-кріпосницької системи і зародження капіталістичних відносин. Піднесення антифеодального і національно-визвольного руху (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) - С. 244-245; Мельникова І.Н. Национально-освободительная борьба украинцев Закарпатской Руси в 1848 г. - С. 443.
- ²⁴ Коломиец І.Г. Очерки по истории Закарпаття. - Ч. 2. - С. 114-132.
- ²⁵ Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII - першій половині XIX ст. - С. 246-257.
- ²⁶ Коломиец І.Г. Очерки по истории Закарпаття. - Ч. 2. - С. 114-115.
- ²⁷ Там же. - С. 126.

²⁸ Там же. - С. 127.

²⁹ Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII - першій половині XIX ст. - С. 252.

³⁰ Цит. за: Ландор Б. Л. Венгерская революция 1848/49 г. и царская интервенция // Исторические записки Института истории АН СССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1940. - Т. IX. - С. 268.

³¹ Стеблій Ф.І. Революції 1848-1849 рр. у Європі і Україні. - К.: Іздаття, 1973. - С. 37-39.

³² Наукові записки УжДУ. - Ужгород, 1959. - Т. XXXVIII. - С. 83-96.

³³ Бадан Олександр. Закарпатська Україна: Соціально-економічний нарис. - Харків: Держвидав України, 1929. - С. 45-47; Вернадский Г. Угорская Русь и ее возрождение в середине XIX века // Голос минувшого. - 1915. - Кн. 3. - С. 8-13; Гильфердинг А.Ф. Славянские народы в Австрии и Турции // Собрание сочинений: В 4 т. - СПб., 1868. - Т. II. - С. 11-12; Никитин С.А. Славянские народы в революции 1848 г. // Вопросы истории. - 1948. - № 7. - С. 27-43; Перволюф И. Австрийские славяне в 1848-1849 гг. // Вестник Европы. - СПб., 1879. - Апрель. - С. 491-542; Сова Петр. Прошлое Ужгорода. - Факт и вид. - Ужгород: «Карпати», «Патент», 1992. - С. 287-290; Лотрепов Ф. Украина в первой половине XIX столетия. - К.: Вид-во АН УРСР, 1939. - С. 215-219; та ін.

³⁴ История Венгрии: В 3 т. - М.: Наука, 1972. - Т. II. - С. 125-178; История городов и сел Украинской ССР: Закарпатская область. - К.: Гол. ред. УСЭ, 1982. - С. 29-30; История Украинской ССР: В 10 т. - К.: Наук. думка, 1983. - Т. 4. - С. 198-200; Історія Української РСР: У 2 т. - К.: Наук. думка, 1967. - Т. I. - С. 400-404.

³⁵ Мешко І.М. Аграрна програма Лайоша Кошута в період визрівання угорської буржуазної революції 1848-1849 рр. - С. 96.